

**Діяльність Міністерства Польських Справ УНР
(січень–квітень 1918 року)**

Останнім часом кількість досліджень, які присвячені становленню Української Народної Республіки, зростає швидкими темпами. Незважаючи на це, малодослідженим залишається процес розбудови системи органів виконавчої влади УНР, який активізувався після проголошення незалежності IV Універсалом Центральної ради. Особливо актуальним у цьому зрізі є дослідження історії формування й діяльності міністерських структур національних меншин.

Дослідження історії діяльності Міністерства Польських Справ (далі – МПС) є науково обґрунтованим з декількох позицій. *По-перше*, це дає можливість проаналізувати особливості втілення в життя національно-персональної автономії польської спільноти УНР, яка була проголошена законом від 22 січня 1918 року. Включення цього нормативного акту до Конституції УНР окремим розділом зайвий раз свідчить, що для Центральної ради компроміс із національними меншинами був важливим фактором подальшого розвитку українського державотворчого процесу. Як зазначав І.Ф.Курас, це був перший прецедент у світовій практиці, який включав національно-персональну автономію в загальні конституційні рамки країни [12, с. 155]. *По-друге*, аналіз політичної тактики МПС, з одного боку, та ставлення до нього з боку українських владних кіл – з іншого, дозволяють виокремити нові аспекти українсько-польських взаємовідносин у площині офіційних стосунків УНР та урядового представництва польської національної меншини українських губерній. *По-третє*, особливості партійного складу МПС і його складні стосунки з польськими політичними силами проливають світло на формування міжпартійних стосунків у середовищі польської спільноти УНР. За своїм характером ці стосунки були надзвичайно динамічними, що обумовлювалось не лише гостротою ідеологічних розбіжностей, різним трактуванням національного і соціального факторів, але й кардинально протилежною та суперечливою реакцією на політичні кроки української влади.

Слід констатувати, що діяльність МПС, яка одночасно ілюструє реалізацію закону про національно-персональну автоно-

мію УНР, а також особливості суспільно-політичного життя польської спільноти українських губерній на початку 1918 року, залишається мало дослідженою.

Одним з небагатьох дослідників, який присвятив низку окремих публікацій діяльності МПС, є польський історик Г.Яблонський. У своїй публікації "Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918" він на основі документів з приватних архівів і свідчень очевидців у загальних рисах відтворив процес становлення польської національно-персональної автономії УНР. Окремий розділ цього дослідження присвячений участі в цьому процесі МПС [17]. Ця праця досить різко дисонує з працями радянських польських та вітчизняних істориків, які взагалі ігнорували діяльність МПС. Ґрунтом цього було гостре протиставлення польських правих і соціалістичних партій, а також принципове заперечення будь-яких концепцій національно-персональної автономії, що були несумісними з офіційною тезою про інтернаціональний характер Жовтневої революції [5, с. 18].

У сучасній вітчизняній історичній науці продовжується історіографічна традиція загального, "панорамного" висвітлення польської спільноти в період революції. При цьому зазвичай обґрунтовується або високий рівень політичної мобілізації поляків України навколо питання захисту свої національних і соціальних прав (як у Д.Дорошенка [3, с. 270]), або їхня підтримка українського державотворчого процесу (теза "дружнього нейтралітету" польської національної меншини, яку висловив С.Гольдельман [1, с. 31]). Про інтерес до цієї тематики з боку науковців та перспективність її подальшого дослідження свідчать численні публікації молодих дослідників у тематичних випусках "Наукових записок Інституту політичних і етнонаціональних досліджень" (випуски №№8, 9 за 1999 рік). Серед них слід назвати Н.Ставицьку, Т.Харченко, Т.Щетиніну. Окремо слід наголосити на працях Б.Гудя [2], О.Калакури [4] та І.Лісевича [9]. Досліджуючи процеси становлення польських політичних партій, їх співпрацю з Центральною радою, соціальні та економічні чинники політичної активності польської спільноти Наддніпрянської України, вони зробили вагомий внесок у розвиток полоністичних студій в Україні.

Метою пропонованої статті є здійснення комплексного аналізу діяльності МПС як урядової інституції Української Народної Республіки протягом січня–квітня 1918 року (поза нашою увагою залишається діяльність окремих підрозділів МПС у період

гетьманату П.Скоропадського). Доступна джерельна та історіографічна база дає можливість висвітлити структуру цього урядового органу, його завдання і тактику їх реалізації, особливості стосунків з іншими державними установами УНР та польськими політичними партіями. Окрім цього, ми спробуємо оцінити успішність та результативність діяльності МПС у цілому.

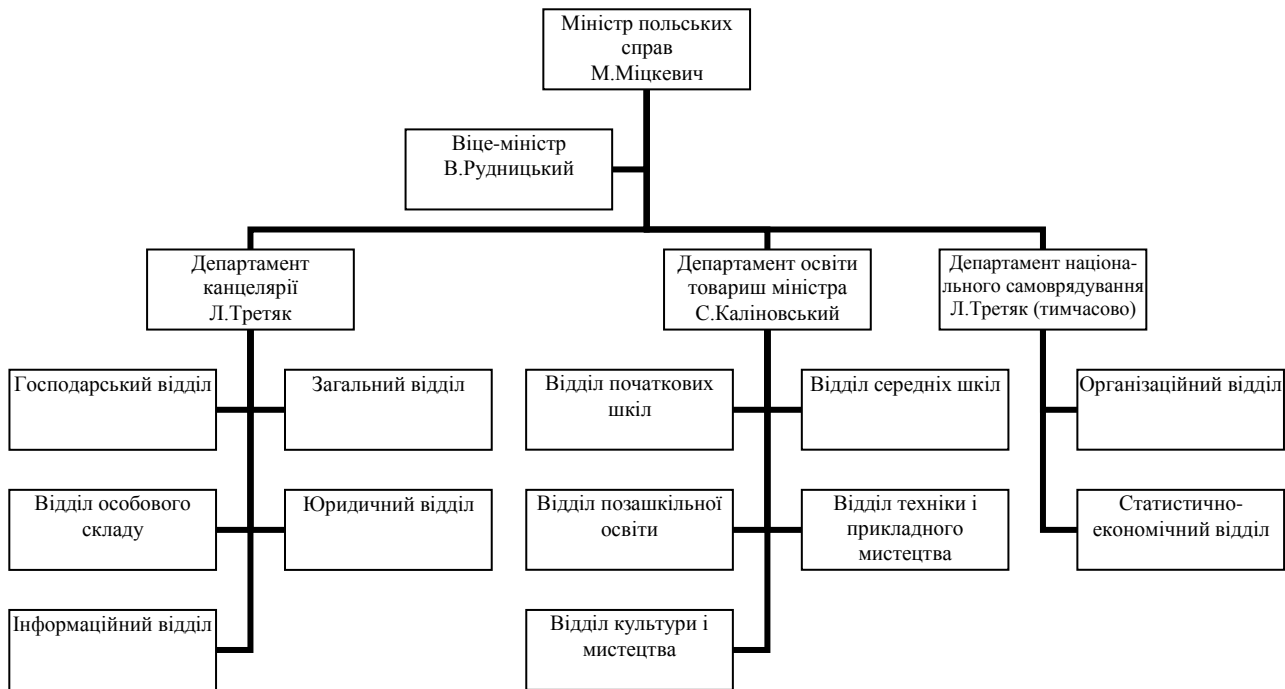
IV Універсал Центральної ради, проголошений 22 січня 1918 року, задекларував перетворення Генерального секретаріату УНР на Раду народних міністрів УНР. Відповідно з цим і секретарство польських справ перетворювалось на міністерство. Процес підготовки до реформування розпочався завчасно. Ще 13 січня поряд з двома існуючими департаментами (канцелярії і освітнім) було утворено третій – національного самоврядування. Його завданням проголошувалось скликання Польських Народних Зборів і здійснення всіх необхідних заходів по розбудові польської національно-персональної автономії до моменту обрання Національної Ради.

Структура міністерства була визначена й затверджена майже відразу після проголошення IV Універсалу й закону про національно-персональну автономію. Міністром було затверджено колишнього генерального секретаря Мечислава Міцкевича, віце-міністром Валерія Рудницького (Яструбець-Рудницького), департамент освіти очолив професор Станіслав Каліновський, департамент канцелярії – Леон Третьак, він же тимчасово очолював і департамент національного самоврядування [17, с. 320]. В пояснювальній записці до штатів міністерства зазначалось, що воно "...утворене для представництва національних інтересів, та захисту прав польської людності, яка мешкає в границях Української Народної Республіки, править широким кругом справ по охороні справ інтересів названої людності, культурно-освітними справами її, а також веде організаційну та підготовчу працю по переведенню в життя ухваленого Центральною Радою закону про національно-персональну автономію...".

Для виконання всіх цих завдань названі департаменти ділились на відділи. В департаменті канцелярії було створено п'ять відділів (загальний, господарський, особового складу, юридичний та інформаційний). Додатковою функцією загального

відділу, окрім загально-адміністративних справ, була опіка над польськими біженцями та безробітними. Департамент національного самоврядування поділявся на два відділи. Організаційний відділ мав провести підготовку виборів до "Польських Народних Зборів", створити виборчі списки, інформувати населення про загальні підстави національного самоврядування. Статистично-економічний відділ мав за мету підготувати кадастр польського населення, а також створити апарат для подальшого контролю за внесенням змін до цього кадастру, збирати в подальшому статистичні відомості про темпи польського суспільно-політичного та економічного життя на території українських губерній. Департамент освіти поділявся на п'ять відділів – середніх шкіл, початкових шкіл, позашкільної освіти, техніки й прикладного мистецтва, культури й мистецтва. В цілому планувалось проводити особну діяльність цього департаменту від двох інших, оскільки "...освітня справа має виїмкове значення. При чому освітня праця мусить бути відокремлена і лишатись далі від економічних та політичних подій...". Замість директора департаменту у пояснювальній записці пропонувалась посада товариша міністра польських справ, "...який має право виступати офіційно, а також підписувати документи..." [14, арк. 58–59]. Планувалось, що штат міністерства складатиметься зі 123 осіб (5 керівних посад, 39 посад департаменту канцелярії, 35 – національного самоврядування, 39 – департаменту освіти і 5 кур'єрів), для яких щомісячно буде нараховуватись сумарна заробітна платня у 45 775 карбованців [14, арк. 60–63]. Очевидно, що основою концепції розбудови структури МПС була ідея створення в короткі терміни механізму взаємодії з польськими громадами. З цією метою особливий наголос робився на організації роботи у традиційно актуальних для поляків України сферах суспільного життя – освітній та економічній.

Структура Міністерства Польських Справ
(складено на основі пояснювальної записки до штатів міністерства)

На момент початку облоги Києва більшовиками (з 4 лютого 1918 року) МПС не розгорнуло будь-якої помітної діяльності. Причиною цього став не лише той факт, що не завершилась розбудова його структури (організаційний відділ департаменту народного самоврядування існував лише на папері), але й вичікувальна позиція діячів міністерства, які спостерігали за реакцією польської спільноти на проголошення IV Універсалу (скасування поміщицького землеволодіння) та Брестського мирного договору (приєднання до УНР Холмщини). В усякому випадку слід констатувати, що на той момент жодна польська суспільно-політична сила не виступила офіційно з підтримкою кроків Центральної ради. Єдиним відомим винятком був лише випадок активної участі В.Рудницького в обороні Києва (разом з В.Голубовичем та М.Поршем їздив на переговори з командуванням більшовицьких військ, неодноразово виступав перед військами, що захищали місто), але й його слід трактувати як швидше особисту позицію, а не прояв позиції міністерства. З огляду на неорганізованість процесу евакуації урядових установ УНР з Києва до Житомира (в ніч з 8 на 9 лютого виїзд відбувся настільки хаотично, що значній частині урядовців про це не було повідомлено) Міністерство Польських Справ залишилось у Києві й було розграбоване більшовиками, значна частина документації була знищена. В місті, не переховуючись, залишилось і майже все його керівництво (М.Міцкевич, В.Рудницький, С.Каліновський), яке проігнорувало пропозиції співпрацювати з більшовицьким Комісаріатом Польських Справ на чолі з Б.Івинським (член ППС (лівіці)) [17, с. 326–328].

Після повернення Ради міністрів УНР до Києва з'ясувалось, що всі пости міністрів національностей (польської, єврейської та російської) були збережені [1, с. 66]. Це дало підстави відродити діяльність МПС у попередньому складі, але із загальним числом співробітників лише у 80 чоловік. Розпочинати практичну діяльність міністерству довелось у надзвичайно складних умовах.

Серед основних заходів міністерства, що були реалізовані до кінця квітня 1918 року слід назвати:

- Проведення обліку польських освітньо-культурних, клопання перед урядом про їх фінансування. У формі розгорнутих анкет було зібрано й опрацьовано матеріали про кількість учнів, викладацький склад польських шкіл Києва, Житомира, Кам'янець-Подільського, Вінниці, Проскурова, Славути, Антонін, Здолбунова,

Полоцька, Липівця, Умані, Звенигородки, Бердичева [14]. Було також розроблено проект утворення польської бібліотеки та артистичної школи в Києві, організації курсів бібліотекарів та архівістів, налагоджено стосунки з 10 товариствами захисту пам'яток історії [17, с. 342–343];

- Встановлення контакту з польськими громадами для складання в подальшому Національного Кадастру (МПС, на відміну від інших національних міністерств, – російського та єврейського, утворило доволі чисельний апарат інструкторів у складі 14 чоловік. Їх завданням було "...об'їхати території всієї України, рахуючи більш-менш по одному на 3 повіти, ознайомитися з життям польської людності, з місцями її розселення, зорганізувати її перепись..." [14, арк. 59]. До кінця квітня 1918 року 6 інструкторів МПС відвідали 25 польських громад. Вони мали зібрати інформацію про діяльність польських організацій та чисельність польського населення, з'ясувати його болючі проблеми, знайти кандидатів на постійних представників МПС на місцях, ознайомити польські громади з законом про національно-персональну автономію);

- Піклування про матеріальне становище поляків-біженців і участь у вирішенні справи їх рееміграції (Після жовтневого перевороту припинилось урядове фінансування громадських організацій допомоги польським втікачам, з огляду на скрутне матеріальне становище останніх протягом січня – березня 1917 року МПС неодноразово звертався до уряду УНР з проханням налагодити фінансову підтримку [13, арк. 16]. Окрім цього, проводилась робота і в справі підготовки реєвакації поляків з УНР. Два представники МПС разом з делегацією Міністерства Закордонних Справ УНР брали участь у переговорах зі штабом австро-німецьких військ з питання організації перетину кордону УНР поляками-біженцями на територію Королівства Польського. Співпрацюючи з департаментом вигнанців Міністерства Внутрішніх Справ УНР, загальний відділ МПС брав участь у затвердженні бюджетів польських рятункових організацій. У стосунках з останніми МПС намагалось виступати як координаційний центр рееміграції. 15 березня 1918 року МПС організував збори всіх рятункових організацій, на яких їм було запропоновано надсилати всю інформацію про матеріальне становище, загальну кількість і переміщення поляків-біженців. Г.Яблонський повідомляє також, що МПС через Міністерство Закордонних Справ УНР вирішувало

питання про відправку делегації до Варшави і Любліна з метою координації і прискорення процесу реєвакуації [17, с. 338–339]);

- Спроби взяти на себе обов'язок офіційного представництва польських військових формувань на Україні (II та III легіони) перед урядовими інстанціями УНР (Ще до захоплення Києва більшовиками в структурі МПС з'являється військовий відділ завданням якого було "...порозуміння постійного Міністерства Польських Справ, з одного боку, і Військового Міністерства – з другого – з владою військовою польською, для врегулювання всіляких справ дотичних військових польських і зв'язаних з загальним ладом державним на Україні...". Новостворений відділ організував у Києві етапово-концентраційний пункт на 1000 військових, домагався дозволу від уряду щодо організації пункту збору кавалерії під Вінницею, здійснював посередництво з Військовим Міністерством при отриманні дозволів на переміщення польських військових частин і їхнього майна, попереджав, як урядова інстанція, роззброєння новостворених польських військових частин, піклувався про захист військового майна [14, арк. 26–27]);

- Захист майна польських громад і проведення обліку майна місцевих польських та евакуйованих з Королівства Польського підприємств (Департамент канцелярії МПС займався розглядом справ повернення костьолів і їх земельних володінь, що були конфісковані більшовиками. Було підготовлено й розіслано анкету до евакуйованих польських підприємств, з метою визначення обсягів реєвакуації. Систематично збирався матеріал про потужності цукрових заводів, що належали польським підприємцям);

- Здійснення законотворчої діяльності (разом з представниками Міністерства Єврейських Справ проводились обговорення законопроекту про Національні Установчі Збори. У співпраці з Міністерством Великоросійських Справ розроблювався проект постанови про Національний кадастр і порядок його доповнення [11]).

Розгорнувши багатосторонню діяльність МПС все ж не вдалось реалізувати поставлені завдання повною мірою. Показово, що самі керівники міністерства, зокрема С.Каліновський, песимістично оцінювали результати своєї діяльності. Серед причин цього Г.Яблонський називає нетривалий час існування МПС, брак фінансування та непопулярність у середовищі польської спільноти. На нашу думку, останнє твердження відомого

польського історика потребує уточнення. Справа в тім, що значна частина польської спільноти, як із числа біженців, так і з числа осілого місцевого елемента, покладала великі надії на МПС. Сутність цих сподівань досить рельєфно відображає звернення С.Калінського з проектом організації міністерського друкованого органу – газети "Zycie". В ньому МПС називається "поважною державною інституцією", "Міністерством для оборони меншості польської на Україні", яка може не лише досягнути біди й нещастя поляків України, але й дієво допомогти їм [14, арк. 2–3]. Очевидно, що в цьому випадку маємо справу з закономірними щирими сподіваннями частини польської спільноти, що МПС, як офіційна владна установа УНР, буде захищати права і майно польської спільноти в умовах погіршення соціальної ситуації в українських губерніях та наростання антипольських настроїв в українському суспільстві. Вважаємо, що насправді третьою і найголовнішою причиною слід вважати гострі протиріччя польських політичних сил і їх розкол на соціалістичний, демократичний, консервативний та народово-демократичний (ендецький) табори. В умовах високого рівня політизації польської спільноти контроль діяльності міністерських установ з боку демократичних партій, які на початку липня 1917 року вийшли зі складу Польського Комітету Виконавчого на Русі (далі – ПКВ) й об'єдналися у Польський Демократичний Централ, автоматично породжував цілий ряд суттєвих перепон на шляху реалізації завдань МПС.

Президію Польського Демократичного Централу в міністерстві на керівних посадах репрезентували М.Міцкевич (міністр), Є.Старчевський (керівник загального відділу департаменту канцелярії), К.Рожнівч (керівник організаційного відділу департаменту національного самоврядування). Поряд з цим достеменно відомо, що лише два відділи очолювались не демократами – початкової освіти (член правого крила ППС (лівиці) В.Матушевський) та особового складу (член правого крила ППС (революційної фракції) К.Домославський) [17, арк. 336]. 6 квітня 1918 року було вирішено проводити наради МПС у приміщенні осередку Централу [14, арк. 7].

З цього приводу в пресі підкреслювалось, що на відміну від інших двох національних міністерств, посади в яких розподілені на принципах міжпартійного компромісу, МПС репрезентує виключно інтереси польських демократів. Зазначалось, що провал ключових заходів у розбудові польської національно-пер-

сональної автономії з боку міністерства пояснюється опором інших польських партій, особливо ендеків і консерваторів, які по суті і заблокували створення Національної Ради – вищого виконавчого органу національно-персональної автономії [11].

Особливу роль у зриві діяльності МПС відіграли ендеки, – не лише ідеологічні опоненти, але й конкуренти в справі розбудови польської національно-персональної автономії. З 6 липня 1917 року вони встановили повний контроль над ПКВ, завданням якого було створення "внутрішньої польської автономії" [20]. У порівнянні з демократами ендеки мали цілий ряд переваг. По-перше, ендеки, навіть після розколу ПКВ, наголошували на його виборності, а отже й на праві представляти інтереси польської спільноти. Це ж давало ендекам підстави повністю заперечувати легітимність МПС, курс якого визначали, за їх словами, охочі до посад демократи [19]. По-друге, ПКВ мав усю необхідну структуру, кадри і, найголовніше, розгалужену сітку регіональних осередків. Стосунки МПС у свою чергу з регіонами були вкрай обмеженими як за формою (відрядження інструкторів), так і за масштабами (за межами Київської, Волинської та Подільської губерній інструктори відвідали лише три польські громади – одеську, чернігівську і сновську). По-третє, ендеки уникали співпраці з Центральною радою, а в офіційних заявах підкреслювали: "...ми не підтримуємо ніяких стосунків з українцями й уникаємо їх..." [16, арк. 34]. Така позиція вигідно відтіняла їх на фоні демократів, які мали певною мірою відповідати за непопулярну серед польських землевласників аграрну політику Центральної ради. Слід окремо підкреслити, що велике землеволодіння для поляків українських губерній з XIX століття залишалось не лише економічним, але й етнополітичним ресурсом [8, с. 130]. Тому й позиція великих землевласників у політичних питаннях набувала особливої ваги.

Все це обумовило більш слабкі позиції і тактичне відставання МПС у конкуренції з ПКВ, який висував більш зрозумілі для місцевого польського населення ініціативи. Почасти демократи діяли навздогін своїх політичних опонентів. Зокрема, ендеки першими розпочали перепис польської спільноти. Коли інструктори приїздили до міст для роботи серед польських громад, з'ясувалось, що перепис вже проведено представниками ПКВ і його результати будуть представлені лише з дозволу останніх. Так само інструктори мусили констатувати, що майже скрізь переважають ендецькі настрої [17, с. 344–345].

Нерідко МПС доводилось стикатись з відкритим ігноруванням його ініціатив з боку польських громадських організацій. Зокрема, не всі польські рятункові товариства погодились співпрацювати з міністерством. Польське товариство допомоги жертвам війни відмовилось надавати будь-яку інформацію про свою діяльність. Польський центральний комітет повернення до батьківщини на Україні самостійно провадив переговори про реевакуацію поляків-втікачів з австро-німецьким командуванням [19].

Також додатковою причиною провалу діяльності МПС слід назвати визрівання конфлікту між його структурними підрозділами, з одного боку, та іншими міністерськими установами УНР – з іншого. Каменем спотикання стала діяльність II та III польських корпусів, які втягнулись у конфлікт польських поміщиків з українським селянством на Правобережній Україні, що в середині квітня 1918 року переріс у масштабні бойові дії (бої під Немировом, на станції Гнівань). Українська преса розглядала створення польських військових загонів у контексті розбудови польської національно-персональної автономії, звинувачувала польську сторону в порушенні закону й вимагала невідкладної ліквідації цього війська та позбавлення громадянства УНР легіонерів з числа поляків українського походження [10]. З української сторони неодноразово на офіційному рівні лунали погрози роззброєння польських легіонів [6]. Про те, що відповідальність за дії легіонерів покладалась і на МПС, свідчать переадресовані до нього копії телеграм наступного змісту, що були розіслані Ольгопільському повіткому та Кам'янець-Подільському губкому: "Прошу попередити польське командування, що в разі неприпинення зловживань легіонів проти них буде двинуто озброєне населення. Уряд не зупиниться перед повною ліквідацією польського війська на Україні" [15, арк. 23, 24]. Підкреслюючи свою непричетність до дій легіонерів, МПС вимагає створити "безпартійну" слідчу комісію для розслідування ситуації [7]. 26 квітня 1918 року МПС довелося дати роз'яснення про характер діяльності військового відділу, який не передбачався в структурі міністерства згідно штатного розпису і наголошувати на тому, що ніякої військової діяльності відділ не проводить [14, арк. 26–27].

Особливістю діяльності МПС було й те, що після повалення Центральної ради 29 квітня 1918 року було вирішено продовжити його діяльність. У результаті відставки уряду УНР на чолі з В.Го-

любовичем посади в МПС залишили М. Міцкевич та В. Рудницький, виконуючим обов'язки міністра було призначено Л. Третьяка. Незважаючи на скасування гетьманським урядом закону про національно-персональну автономію, окремі його структурні підрозділи проіснували аж до початку вересня 1918 року (департамент освіти). Всі спроби порозумітись з новою владою виявились невдалими [17, с. 352].

Таким чином Міністерство Польських Справ протягом січня–квітня 1918 року, незважаючи на складну політичну ситуацію, змогло розпочати діяльність по створенню польської національно-персональної автономії, що передбачалась законом УНР від 22 січня 1918 року. Його діяльність є одним з небагатьох прикладів втілення задекларованого ще навесні 1917 року компромісу польських і українських політичних сил Наддніпрянської України. Проте поряд з цим слід наголошувати, що як орган вищої виконавчої влади, міністерство не змогло реалізувати повною мірою поставлені завдання. На нашу думку, вирішальним чинником у зриві процесу становлення польської національно-персональної автономії УНР став недостатній рівень впливу міністерства в регіонах на окремі польські громади. Не останню роль при цьому зіграв той факт, що його діяльність була вплетена у тугий вузол політичних протиріч у середині польської політичної еліти. Політична поляризація польської спільноти Наддніпрянщини стала першоджерелом поширення заперечення легітимності Міністерства Польських Справ самими поляками України, які небезпідставно сприймали його почасти як вузькопартійну напівлокальну інституцію. Виважені, компромісні за своїм характером кроки міністерства наразились на критику як з боку української влади, що мала гарантувати реалізацію національно-персональної автономії, так і з боку місцевої польської спільноти, для захисту прав представників якої ця автономія власне і розбудовувалась. Насамкінець слід наголосити, що діяльність Міністерства Польських Справ, незважаючи на всі його прорахунки, не слід зображувати лише у песимістичних тонах. Нетривалий період його існування все ж дав неоціненний досвід у практиці вироблення засад та втілення в життя захисту прав національних меншин.

Література

1. Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920. – Мюнхен, 1967.

2. Гудь Б. Загибель Аркадії. – Л., 2006.
3. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. Доба Центральної Ради. – Т. 1. – Ужгород, 1932.
4. Калакура О. Польський чинник у діяльності Центральної ради // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – 1999 – №8.
5. Калениченко П. Брати по класу – брати по зброї. – К., 1976.
6. Киевская мысль. – 1918. – №53 от 17 апреля.
7. Киевская мысль. – 1918. – №55 от 19 апреля.
8. Кумитака Мацузато. Польський фактор в Правобережній Україні с XIX по начало XX века // *Ab imperio*. – 2000. – №1.
9. Лісевич І. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864-1917) // Український історичний журнал. – 1997. – №2.
10. Народна воля. – 1918. – №55. – 17 квітня.
11. Народное дело. – 1918. – №7. – 18 квітня.
12. Найман О.Я. "Круглий стіл" на тему "Українська революція і національні меншини: досвід, історія, сучасність" // Український історичний журнал. – 1998. – №4.
13. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України), ф. 799, оп. 1, спр. 9.
14. ЦДАВО України, ф. 2225, оп. 1, спр. 21.
15. ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 38.
16. Центральний державний архів громадських організацій України, ф. 57, оп. 2, спр. 55.
17. Jablonski H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918 // *Pisma wibrane. Z rozważan o II Rzeczy Pospolitej* – Warsz, 1987.
18. Najdus W. Polacy w rewolucji 1917 roku. – Warszawa, 1988.
19. *Przegląd Polski* – 1918. – 14 kwiecień.
20. *Zycie Polskie*. – 1917. – №1 (lipiec).

**Перелік польських міських і містечкових громад,
які відвідали представники Міністерства Польських Справ
(реконструйовано за Г.Яблонським)**

**Київська
губернія**

1. Київ
2. Ірпінь
3. Буча
4. Городянка
5. Макарів
6. Фастів
7. Біла Церква
8. Сквирка

**Волинська
губернія**

9. Житомир
10. Овруч
11. Народичі
12. Іскорость
(Коростень)
13. Шепетівка
14. Заслав
15. Старокостянтинів

**Подільська
губернія**

16. Пłosкирів
17. Дунаївці
18. Кам'янець-
Подільський
19. Нова Ушиця
20. Літин
21. Вінниця
22. Могилів-
Подільський

**Херсонська
губернія**

23. Одеса
- Чернігівська
губернія**
24. Чернігів
 25. Сновськ